

DOI 10.54596/2309-6977-2022-2-104-109

УДК 614.8

МРНТИ 05.26.01

ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАР МИНИСТЕРЛІГІНДЕГІ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЭКСТРЕМАЛДЫ ЖӘНЕ ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРҒА БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Егимбаева А.К.

(e-mail: azharaegim@gmail.com)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа

Бұл мақалада әскери қызметкерлердің мінез-құлқына экстремалды жағдайлардың әсер етуі, сонымен қатар мінез-құлықтың қызметкерлердің тұлғалық ерекшеліктерінен тәуелділігі туралы теориялық талдау және әскери қызметкерлердің экстремалды жағдайларға дайындығы мен осы жағдайлардағы мінез-құлықтың копинг-механизмдері бойынша эксперименталды зерттеудің нәтижелері көрсетілген

Түйінді сөздер: экстремалды жағдайлар; төтенше жағдайлар; мінез-құлықтың копинг-механизмдері; стресс; психоэмоционалды шок.

ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ К ЭКСТРЕМАЛЬНЫМ И ЧРЕЗВЫЧАЙНЫМ СИТУАЦИЯМ СОТРУДНИКОВ МЧС

Егимбаева А.К.

(e-mail: azharaegim@gmail.com)

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация

В данной статье представлен теоретический анализ влияния экстремальных условий на поведение военнослужащих, а также зависимость поведения от личности сотрудников и результаты экспериментальных исследований готовности военнослужащих к экстремальным ситуациям и копинг-механизмов поведения в условиях этих ситуаций.

Ключевые слова: экстремальные ситуации, чрезвычайные ситуации, копинг-механизмы поведения, стресс, психоэмоциональный шок.

FEATURES OF ADAPTATION TO EXTREME AND EMERGENCY SITUATIONS OF EMPLOYEES IN THE MINISTRY OF EMERGENCIES

Egimbaeva A.K.

(e-mail: azharaegim@gmail.com)

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Annotation

This article presents a theoretical analysis of the influence of extreme conditions on the behavior of military personnel, as well as the dependence of behavior on the personality of employees and the results of experimental studies of the readiness of military personnel for extreme situations and coping mechanisms of behavior in these situations.

Keywords: extreme situations, emergency situations, coping mechanisms of behavior, stress, psycho-emotional shock.

Кіріспе

Төтенше жағдайлар адамның өмір сүруінің қарапайым оқиғаларының шегінен тыс өмірінің барлық салаларында бола алатын жағдайлар болып табылады. Кез келген жастағы адам экстремалды және төтенше жағдайлар әсерінің куәгері болуы мүмкін. Адам өміріне қауіп төндіретін әртүрлі табиғи апаттардан басқа, қазіргі адамзат мәдениетінің жұмысымен басталған соңғы қатаң тексерулердің тұзағына түседі: техногендік апаттар, шайқастар, бандитизм, заңсыздық, терроризм, ауыр еңбек талаптары сияқты ситуацияға түсуі мүмкін. Осы мақаланың тақырыбының өзектілігі мінез-құлық психологиясын қаншалықты жақсы зерттегенімен, нақты тақырыбымызға сай төтенше жағдайлар кезіндегі мінез-құлықтың ерекшелігін зерттеуге аз көңіл бөлінуімен байланысты болады.

«Төтенше жағдай» термині көп жағдайда адам өміріне, денсаулығына, әлауқатына, жеке құндылықтары мен тұтастығына қауіп төндіретін немесе субъективті түрде қабылдайтын кенеттен туындаған жағдайды білдіреді. Дәл осындай қауіп жағдайды қиындатады, күйзеліске ұшыратады және адам өмірінің қалыпты жағдайынан шектен шығады [2, 5].

Төтенше жағдайларда адам қатты стресске ұшырайды. Осы терминге тоқталайық. «Стресс» сөзі ағылшын тілінен «қысым», «күйзеліс» деп аударылған және «стрессорлар» деп аталатын әртүрлі экстремалды әсерлерге жауап болып табылатын жағдайлар мен адамның әрекеттерінің кең ауқымын білдіру үшін қолданылады. Стресс факторлары әдетте физиологиялық (ауырсыну, аштық, шөлдеу, шамадан тыс физикалық күш салу, жоғары немесе төмен температура) және психологиялық (қауіп-қатер, алдау, реніш, ақпараттың шамадан тыс жүктелуі және т.б. сияқты сигналдық мәні бойынша әсер ететін факторлар) деп бөлінеді [10].

Төтенше жағдайға ұшырау фазасы әдетте өте қысқа және тек өзіне ғана тән психикалық күйлермен сипатталатын бірнеше кезеңдерден тұруы мүмкін. Бұл кезеңдерді кеңес зерттеушілері жақсы сипаттайды. Әсер ету кезеңімен тікелей байланысты кезеңдерді атап өтейік:

1. *Өмірлік реакциялар кезеңі*- нақты өмірлік қауіп төндіретін экстремалды жағдай туындаған сәттен бастап 15 минутқа дейін созылады. Бұл кезде адамның мінез-құлық реакциялары өз өмірін сақтау инстинкті арқылы толығымен анықталады және психологиялық регрессиямен бірге жүруі мүмкін. Кеңістік пен уақытты қабылдаудың бұзылуынан, әдеттен тыс психикалық күйде, айқын вегетативті реакцияларда көрінетін психикалық күйзеліс пайда болады. Типтік күйлерге – ступор, козу, аффективті қорқыныш, истерия, апатия, дүрбелең сияқты реакциялар жатады [9].

2. *Жедел психоэмоционалды шок кезеңі* 2-5 сағатқа созылады. Бұл кезде организм жаңа экстремалды ортаға бейімделеді. Ол жалпы психикалық күйзеліспен, дененің психикалық және физикалық резервтерінің шекті жұмылдырылуымен, қабылдаудың шиеленісуімен, ойлау жылдамдығының жоғарылауымен, ойланбаған батылдықпен, жұмыс қабілеттілігінің, физикалық күштің жоғарылауымен сипатталады. Эмоционалды түрде бұл кезеңде үмітсіздік сезімі пайда болуы мүмкін [6].

Келесі қарастыратынымыз бұл ғалымдардың мақала тақырыбына сай жүргізілген зерттеулері мен ойлары: Л.В. Трубицына психологиялық травма процесіне байланысты проблемаларды қарастыра отырып, келесі травматикалық жағдайларды анықтайды: әскери әрекеттер, табиғи апаттар, экологиялық және техногендік апаттар, өрттер, террористік актілер, зорлық-зомбылықпен өлім кезінде басқалардың болуы, жазатайым оқиғалар, жыныстық зорлық-зомбылық, өмірлік қауіпті аурулардың, шабуылдардың

кенеттен пайда болуы [4]. В.И. Лебедев, Ц.П. Короленко [1] ұзақ мерзімді экстремалды жағдай адамға өте жағымсыз әсер етіп, мінез-құлық бұзылыстарын, конфликттерді, әлеуметтік ауытқуларды тудыратынын дәлелдейді. В.И. Лебедев бақылаулары бойынша [1] сүңгуір қайықтар, ұшқыштар мен ғарышкерлер өз өміріне қауіп төніп тұрғанын сезінуіне байланысты іс-әрекетке үнемі дайын тұрады, алайда бұл әрқашан жүзеге аса бермейді. Адекватты формадағы сәйкес психикалық шиеленіспен жүретін мұндай қауіпке дайындық табиғи реакция болып табылады.

Төтенше жағдайда аффективті реакциялардың дамуына жеке тұлғаның тұрақты жеке психологиялық қасиеттері (жоғарғы жүйке жүйесінің түрі) және уақытша функционалды психофизиологиялық сипаттамалар ықпал етеді. Қолайсыз жағдайларда қысқа мерзімді аффективті реакциялар терең психикалық бұзылыстарға әкелуі мүмкін, бұл жаңа сапаға – ауруға көшуді білдіреді [1]. О.Б. Дарвиштің жүргізген зерттеулері бойынша мынадай қорытындыға келіуге болады: нәтижелер екі топта да күйзеліске төзімділігі жоғары қызметкерлер санының бірдей екендігін көрсетті. Өрт сөндірушілер бұл зерттеуде шекті мәнге ие болды: 1 топта – 30% субъектілер, 2 топта – 60% субъектілер. Әңгімелесу нәтижесінде 1-топтағы субъектілердің 40%-ы соңғы екі жылдағы ұмытқысы келетін басты стресстік оқиғалар ретінде кәсіби оқиғаларды атаса, 2-топта – тек 10%-ы ғана кәсіби оқиғаларды атайтыны анықталды [7]. Оңтүстік федералдық университетінің денсаулық психологиясы кафедрасының доценті Л.Р. Правдина [3] адамдардың экстремалды жағдайларды да, одан шығудың өз мүмкіндіктерін де әртүрлі тәсілдермен бағалайтынын көрсетеді. Ол экстремалды жағдайларды модельдеді және олардың тұлғаның экстремалды жағдай туралы идеяларының ерекшеліктерімен байланысты адамның әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларының динамикасына әсерін (өзін-өзі бағалау, өмірдің мәнділік дәрежесі, жеңу стратегиясы) ашты.

Әрі қарай осы мақаланың авторы жүргізген анализдерге тоқталайық: бұл зерттеу жұмысына экстремалды жағдайдағы әскери қызметкердің мінез-құлық стилі жағдайдың түріне де, олардың жеке басының ерекшеліктеріне де байланысты, яғни төтенше жағдайлар Министрлігі құтқару қызметінің қызметкерлері жұмыс ерекшеліктеріне, арнайы іріктеу және психологиялық дайындықтарына байланысты стресстік жағдайларға жақсы бейімделе алады және төтенше жағдайларға дайындығы жоғары деген гипотеза қойылған болатын. Бұл гипотезаны дәлелдеу үшін зерттеуге 28 құтқарушы-өрт сөндіруші қатысты және де зерттеу нәтижелері қойылған мақсатқа және гипотезаға жету үшін Э.Хеймның копинг-механизмдерді диагностикалау әдістемесі мен Н.Роуи және Э.Пиллдің экстремалды жағдайларға дайындық деңгейін анықтау әдістемесі қолданылды. Зерттеуге қатысушыларға тест үлгілері мен толтыру бойынша нұсқаулықтар берілді. Процедураң уақыты шектелмеді. Зерттеудің алынған нәтижелері 1 кестеге және 1 - 2 қорытынды диаграммаларға енгізілді.

1-кесте: Копинг-механизмдердің диагностикасы, нәтижелердің бос формасы

Копинг-мінез-құлықтың варианттары	Жауаптар саны	Варианттар тобы бойынша қорытынды
<i>Копинг-мінез-құлықтың адаптивті варианты</i>		53
Когнитивті копинг-стратегиялар	18	
Эмоционалды копинг-стратегиялар	21	

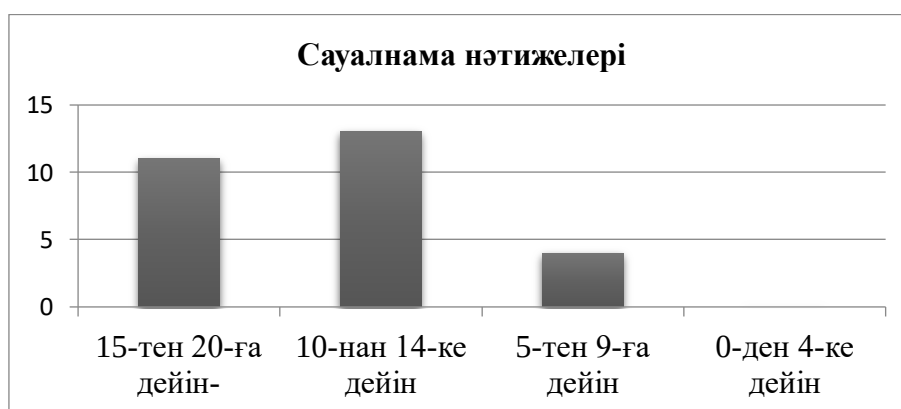
Мінез-құлықтық копинг-стратегиялар	14	
<i>Адаптивті емес копинг-стратегиялар</i>		
Когнитивті копинг-стратегиялар	5	18
Эмоционалды копинг-стратегиялар	9	
Мінез-құлықтық копинг-стратегиялар	4	
<i>Салыстырмалы адаптивті копинг-мінез-құлықтық варианттар</i>		
Когнитивті копинг-стратегиялар	7	19
Эмоционалды копинг-стратегиялар	0	
Мінез-құлықтық копинг-стратегиялар	12	

Диаграмма 1: Копинг- мінез-құлық варианттары бойынша қорытынды нәтижелер

Келесі нәтижелер екінші методика Н. Роуи және Э. Пиллдің экстремалды жағдайларға дайындық деңгейін анықтау әдістемесі бойынша көрсетіледі.

Диаграмма 2: Экстремалды жағдайларға дайындық деңгейінің нәтижелері

Бұл сауалнама нәтижелері бойынша 15-тен 20-ға дейінгі баллдарды жинаған зерттелушілер саны 11, яғни мұндағы әскери қызметшілер экстремалды, төтенше жағдайларға әр уақытта дайын және мұндай жағдайларда бірден әрекеттерді орындауға

даяр болатындығымен ерекшеленеді, 10-нан 14-ке дейін баллдарды жинаған зерттелушілер саны 13, мұндағы әскери қызметкерлер барлық дерлік экстремалды жағдайларға дайын бола бермейді, олардың сол уақыттағы күйлеріне байланысты болады, бірақ мұндай ситуациядан қалай жол табуға бар күшін салады, ал 5-тен 9-ға дейінгі баллдарды жинаған зерттелушілер саны 4, бұл топтағы зерттелушілерде, экстремалды және төтенше жағдайларда адаптация және шешім қабылдау әрекеті, рационалды ойлау процесі алдыңғы екі топқа қарағанда баяу жүреді. Бұл қызметке жаңа келген құтқарушы және өрт сөндірушілерге қатысты болады.

Осыған байланысты зерттеу нәтижелері бойынша екі әдістемені қолдана отырып, зерттеу гипотезасы дұрыс болды деп қорытынды жасауға болады: ТЖМ қызметкерлері мінез-құлықтың бейімделу нұсқаларының басым болуымен және төтенше жағдайларда өмір сүруге дайындықтың жоғарылауымен сипатталады.

Қиын төтенше жағдайларға тап болған адам күнделікті өзінің физикалық және әлеуметтік ортасына бейімделеді. Психологиялық стресс-бұл әртүрлі экстремалды әсерлерге жауап ретінде пайда болатын эмоционалды күйлер мен адамның іс-әрекеттерінің кең спектрін белгілеу үшін қолданылатын ұғым [9]. Жағдай туралы хабардар болу дәрежесі және өмірге күтпеген қауіп төнген жағдайда мінез-құлықтың жеткіліктілігі көбінесе адамның туа біткен ерекшеліктерімен, оның көзқарастарымен, жүйке жүйесінің түрімен және басқа да бірқатар психобиологиялық көрсеткіштермен анықталады. Адамға өмірге қауіп төндіретін күтпеген жағдайларда өзін дұрыс ұстауға үйрету әрдайым мүмкін емес, сондықтан адамдар көбінесе олардағы әрекетке дайын емес болады [8].

Қорытынды

Төтенше және экстремалды жағдайларға төзімділік-бұл жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық сипаттамасы, ол өзіне зиян келтірместен жағдайдың эксцентриктілігін көтеру, әлемнің әртүрлі көріністеріне, басқа адамдарға, өзіне төзімділік таныту, осы жағдайларды дамытатын, жеке тұлғаны жетілдіретін, бейімделу деңгейін арттыратын тәсілдер арқылы жеңу қабілетінен тұрады және субъектінің әлеуметтік жетілуі деңгейінен қалыптасады. Шын мәнінде, бұл қасиет адамның бейімделу әлеуетінің болуын білдіреді, бұл оның қиын жағдайларды жеңу мүмкіндіктерін анықтайды. Кез-келген адамда төтенше жағдайлардың қолайсыз салдарының алдын алу үшін жоғарыда аталған қасиеттер мен қабілеттер жиынтығы түрінде төзімділікті дамыту қажет.

Әдебиет:

1. А.М. Шелепов, Н.К. Смагулов, А.М. Мухаметжанов, Б.С. Аскаров. Әскери-кәсіби қызметтің психогенді факторлары мен экстремалды жағдайлары. Психологиялық журнал №7 1-бөлім, К., 2013.
2. Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. Экстремалды жағдайлардағы іс-әрекет психологиясы. - Х.: Гуманитарлы центр баспасы, 2007. - 276 б.
3. В.И. Лебедев. Экстремалды шарттардағы тұлға. -М.: Политиздат, 1989. – 304 б.
4. И.А. Баева. Қорғаныс психологиясы-экстремалды жағдайлар психологиясының негізі ретінде. Психологиялық журнал, М., 2002
5. Ақпараттық портал [Электрондық ресурс]. Табу режимі: http://extreme-survival.io.ua/s191364/test_na_sposobnost_k_vyjivaniyu – Мақала жүктелу уақыты: 15.03.2012.
6. М.М. Решетников, Ю.А. Баранов, А.П. Мухин, С.В. Чермянин Уфимдік апат: адамдардың жай-күйі, мінез-құлқы мен іс-әрекетінің ерекшеліктері. Психологиялық журнал, М., 1990.
7. О.Б. Дарвиш. Төтенше жағдайларда адамның стресске қарсы тұруының психологиялық ерекшеліктері. - М., 2012.

8. Психологиялық журнал. Ю.Ф. Бурлачук. Өмірлік ситуациялар психологиясы. № 1. 1990. Т. 11. Б. 95-101
9. Пожарниктер мен құтқарушыларға арналған Төтенше жағдайлар психологиясы практикумы / Ю.С. Шойгудың жалпы редакциясы. - М.: Смысл, 2007. - 319 б.
10. Ц.П. Короленко. Экстремалды жағдайлардағы адамның психофизиологиясы. - Л., 1978. - 272 б.

References:

1. A.M. Shelepov, N.K. Smagulov, A.M. Muhametzhonov, B.S. Askarov. Әскери-кәсіби қызметтің психогенді факторлары мен экстремалды жағдайлары. Психологиялық журнал №7 1-бөлім, К., 2013.
2. B.A. Smirnov, E.V. Dolgoplova. Ekstremaldy zhajdajlarday is-әreket psihologiyasy. - H.: Gumanitary centr baspasy, 2007. - 276 b.
3. V.I. Lebedev. Ekstremaldy sharttarday tyla. - M.: Politizdat, 1989. - 304 b.
4. I.A. Baeva. Qorqanys psihologiyasy-ekstremaldy zhajdajlar psihologiyasynyn negizi retinde. Psihologiyalyk zhurnal, M., 2002
5. Ақпараттық портал [Elektronдық resurs]. Tabu rezhimі: http://extreme-survival.io.ua/s191364/test_na_sposobnost_k_vyjivaniyu – Maqala zhyktelu uaqyty: 15.03.2012.
6. M.M. Reshetnikov, Yu.A. Baranov, A.P. Muhin, S.V. Chernyanin Ufindik apat: adamdardyn zhajkyji, minez-qylky men is-әreketiniñ erekshelikteri. Psihologiyalyk zhurnal, M., 1990.
7. O.B. Darvish. Tötenshe zhajdajlarda adamnyn stresske qarsy tgruynyn psihologiyalyk erekshelikteri. - M., 2012
8. Psihologiyalyk zhurnal. Yu. F. Burlachuk. Ömirlik situaciylar psihologiyasy. № 1. 1990. T. 11. B. 95-101
9. Pozharnikter men qutkarushylarға arналған Tötenshe zhajdajlar psihologiyasy praktikumy / Yu.S. Shojgudyn zhalpy redakciyası. - M.: Smysl, 2007. - 319 b.
10. C.P. Korolenko. Ekstremaldy zhajdajlarday adamnyn psihofiziologiyasy. - L., 1978. - 272 b.